

İrâde-i Cüz'îyye Risâlesi

Muhammed b. Mustafa el-Akkirmânî
Sadeleştiren: Doç.Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU*

Bu risâle, Osmanlı Devleti'nin alimlerinden Muhammed b. Mustafa Hâmid el-Kefevî el-Akkirmânî¹ (ö.1174/1760-1)'ye aittir. Osmanlıca aslından sadeleştirdiğimiz bu çalışmadaki parantez içi bir kısım açıklamalar ve dipnotlar tarafımızdan yapılmıştır.

Matbaa-i Âmire, İstanbul, 25 Cemâdi'l-ülâ, Sene 1283 h.

Risâlenin Kısa Tanıtımı

Bu risâlenin farklı nüshaları vardır. Hicri 1264, 1283 ve miladi 1289 yıllarında biraz farklı isimlerle basılan bu risâlenin 1283 yılında Matbaa-i Âmire-İstanbul'da basılmış olanını esas aldık. Biz bu basımı diğerleriyle karşılaştırma cihetine gitmedik, sadece elimizdekini kullanarak bu günün insanının anlayabileceği şekilde sadeleştirmeye çalıştık. Fakat risâlede geçen bir kısım kelâmî kavramları da tercüme etmeden özgün şekliyle vermek durumunda kaldık. Ehl-i Sünnet'in Mâtüridilik mezhebine göre yazılmış olan bu risâlenin aşağıda verilen sahife numaraları, bu basımdaki başlıklara göre verilmiştir. Osmanlıca aslından sadeleştirdiğimiz bu çalışmadaki parantez içi bir kısım açıklamalar ve dipnotlar tarafımızdan yapılmıştır.

* KSÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Akkirman bugün Ukrayna sınırları içerisinde bulunan Odesa eyaletine bağlı bir şehirdir. Muhammed Akkirmânî'nin atalarının 1484 tarihinde Boğdanlılardan fethedilen bu eyaletten geldiği tahmin edilmektedir. 1753 İzmir, 1758 de Mısır, 1759'da Mekke kadılığı yapan Akkirmânî 1760 yılında vefat etmiştir. Bkz. Sakıp Yıldız, "Akkirmânî", DİA, İstanbul 1989, II/270 vd.

Fihrist:

Birinci Fasil:

Mezheb-i Cebriyye-i Mahzâ Beyânında.....3

İkinci Fasil:

Mezheb-i Mu'tezile Beyânında.....5

Mü'minlerin Emiri Hz. Ali (r.a.)'nin Hikâyesi.....8

Ca'fer es-Sâdık (r.a.)'in Hikâyesi.....9

Tenbih.....9

Amr b. Hubeyd'in Hikâyesi.....11

Kâdi Abdulcebbâr el-Mu'tezili'nin Susturuluşunun Hikâyesi..11

Bazı Mu'tezile'nin Rücu'unun Hikâyesi.....13

Üçüncü Fasil:

Ebû İshak el-İsferâini'nin Mezhebi.....16

Dördüncü Fasil:

Ebû Bekir el-Bâkılânî Mâlikî'nin Mezhebi.....17

Beşinci Fasil:

Filozofların Mezhebi Beyânındadır.....18

Altıncı Fasil:

İmâmu'l-Harameyn'in Mezhebinin Beyânı.....19

Yedinci Fasil:

Eş'ârî'nin Mezhebinin Beyânı.....19

Sekizinci Fasil:

İmâmu'l-Hudâ Mâturidi (r.a.)'nin Mezhebinin Beyânındadır...21

“Vemâ Teşâüne İllâ En Yeşâellâh” Kavl-i Şerifi'nin Anlamı....25

İrâdenin “Ahvâl” Kabilinden Olduğu.....27

Kulların Bütün Fiilleri Hak Teâla'nın İrade ve Takdiriyledir ...32

Diğer Mes'ele: Husun Ve Kubhun Anlamı.....32

İrade-i Kalbiyeye Münasib Bazı Faideler.....32

Bismillâhirrahmânirrahîm

Rahmân-Rahîm Allah'ın Adı İle

Mâlûm ola ki kulların fiilleri hakkında birçok mezhep olup, ancak en hak ve en doğru olanı İmâmü'l-Hüdâ (Hidâyet Önderi) Ebû Mansûr Mâtürîdî Mezhebidir ki bu mezhep, ashâb-ı kirâmın cümlesinin ve tâbiîn ve İmâm Ebû Hanîfe'nin mezhebidir. Mâtürîdî akidesinin özü şudur ki; insan ihtiyârî (istemli) fiillerinde, cüz'î irâdesini bir makdûr yönüne (güç yetirilene) sarf edip "kâsib" (kazanma/elde eden) olur. Allâhu teâlâ o makdûru halk edip, zikredilen makdûr da kudret altına girmiş olur. İşte bu sebeple kulun kudreti, kazanma ve Allâh teâlânın kudreti yaratma (cihetiyle) olup, cihetlerinin muhtelif olması bu meseleye itirazı getirmez. Ancak bir makdûrun iki kudret-i kâsibe veyâhut iki kudret-i hâlika altında bulunması problem ve itirazı davet eder.

İmdi iş bu risâlede kulların fiilleri hakkında görüşleri olan birçok mezhebin; hak olanla bâtil olan mezheplerin arasını ayırt etmek ve bozuk akidelerden kaçınılmak için, açıklamalarla değişik fasıllara bölünmüştür.

Birinci Fası

Mezheb-i Cebiriyye-i Mahzâ Beyânında

(Tam Cebiriyye Mezhebinin Açıklaması):

Bu taifenin reisi Cehm b. Safvân (ö.128/746)'dır. Bunların itikâdı budur ki, kulun asla fiili ve ihtiyârî ve kudreti yoktur; kuldaki fiillerin hepsi ıztırâridir (zorunlu): Titreyenin hareketleri, cemâdât (cansız varlıklar) ve nebâtâtın (bitkiler) hareketleri gibidir. Fiillerin kula nisbeti, mahalline nisbetidir; yoksa fâiline değildir. 'Zeyd geldi' demekle, 'çocuk uzadı' demek arasında fark yoktur derler. Bu taifenin delilleri aklî ve naklidir. Aklî delilleri

budur ki, eğer kulun fiili, ihtiyârî ile olsa idi, bir cismin durdurulmasını murad eyledikde Allâh teâlâ o cismin hareketini murad etse, bu iki murad hâsıl oldu desek, iki çelişğin (nakiz) bir araya gelmesi (cem'î nakizeyn) lazım gelir. Hâsıl olmadı desek, iki çelişğin ortadan kalkması lazım gelir (ref-i nakizeyn).

Birinin murâdı hâsıl oldu ancâk desek, tercih eden olmaksızın bir tercih lazım gelir. Zirâ Allâh'ın kudreti ve kulun kudreti bu makdûra nisbet-i tesirde müstakil olma da (konusunda) beraberdir. Nakli delilleri de budur ki Allâh teâlâ: "Allâh herşeyin yaratıcısıdır." buyurmuştur. Kulların fiileri de "şey"dir. (Bundan) lâzım gelir ki, onun yaratıcısı Allâh teâlâ ola, o kulun sun'u (yapımı) olmaya. Biz Ehl-i Sünnet'in meâşiri (tarafdarları) cevap veririz ki; aklî delillerinden (olan), Allah'ın kudreti ile kulun kudreti beraberdir (aynı tesirdedir) dedikleri (husus) müsellemler değildir. Zirâ Allah'ın irâdesiyle kulun irâdesi bir araya gelince Allah'ın murâdı gerçekleşir, kulun murâdı gerçekleşmez. Naklî delilleri Ehl-i Sünnet'in müsellemidir (kabul ettiği)dir. Her şeyin yaratıcısı Allah'tır, ancak ihtiyârî fiillerden kulun yapımı (sun'u) ve kazanımı (kesbi) vardır. Onun için bazı âyet-i kerime(ler)de fiiller kula nisbet olunmuştur: "يَكْتُوبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ" (Kitabı elleriyle yazarlar)(Bakara: 79) gibi ve "فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ" (O halde dileyen İman etsin) (Kehf: 29) gibi. O nisbet, yaratma itibariyle değildir, belki kesb itibariyledir. Ayrıca bu Cebiriyye taifesine şöyle itiraz ederiz: Eğer kullar cansız varlıklar gibi olsa, teklif kuralı bâtıl olur; taate de medh ve sevab, masıyyete de kötöleme/kınama (zem) ve kötü karşılık (ikâb) bâtıl olur. Zira bu şeyler ihtiyârî fiillerde olur, ıztırâriyyede olmaz. Bu taife, kulun hareketleriyle, cansızların hareketleri fark etmez dedikleri (için) inatçıdırlar. (büyük günah sahibidirler). Zira akıllı olan kimse ken-

dinden sâdır olan ihtiyarî fiilin, (kendi) kasd ve irâdesiyle olduğunu kesinlikle bilir: Acıkma ve susama vaktinde yeme içmeye yönelmesi, sağlam organdan ayağa kalkma talebi gerçekleşip, düşkün kimseden de ayağa kalkma (kıyâm) isteği gerçekleşmediği gibi. (Yine) Belki, sarhoş olan biri küçük bir akarsu görünce, yönelip o akarsuyu geçer. Eğer o akarsu geniş olup geçmek mümkün değilse, o akarsuya yönelmeyip başka yola girer.

İkinci Fası

Mu'tezile Mezhebinin Beyânı

Bu taife, “kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır” derler. Önceleri “kul, fiillerinin mücididir” derlerdi, Ebû Ali Cubbâî ortaya çıkıp, “mücid” ile “hâlık” arasında fark yoktur diyerek, (insana da) hâlık demeye cesaret ederek icma'ı parçaladı.

Bu taifenin dört delilleri vardır: İlk delilleri şudur: Yürüyenin hareketi istemle olup, titreğin hareketi zorunlu olduğu açıktır. İkincisi: Eğer kul, fiillerinin yaratıcısı olmasa, teklif, medh, zemm, sevap ve ıkâbın hepsi bâtil olur. Üçüncüsü: Eğer kul, yaratıcı olmayıp, Yüce Allah yaratıcı olsa, Yüce Allah'ın ayakta duran/dikilen, oturan, yiyen ve içen olması gerekir. Dördüncüsü “فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ” “Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir” (Mü'minûn: 14). “اٰتٰى اَخْلُقَ لَكُمْ مِّنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ” “Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratırım.” (Al-i İmran: 49)² âyetleri delâlet eder ki, Allah teâlâdan başka hâlık var imüş diye dalâlete düştüler.

Biz Ehl-i Sünnet taraftarları, buna şöyle cevap veririz: Önceki iki delilleri Cebiriye'ye variddir (Cebiriyeci-

² Müellifimiz Muhammed Akkirmânî burada Mâide suresi 110. ayeti vermiş, fakat Al-i İmrân suresi 49. ayetin tercümesini yapmıştır.

lere cevaptır). Ancak bizler Mâtûridiyye olup, kesb (kazanma, mal etme) ve ihtiyarı (seçmeyi/tercihi) kabul ederiz. Bu takdirde teklif ve medh ve zemmin cümlesi yerinde olup, butlanı (batıl oluşu) lazım gelmez; zira seçmeye yönelik teklif (teklif-i ihtiyâr) fiile ve kudretin sarfına sebep olur. Allahu teâla da eğer bir engel yoksa o fiili yaratır. Kuldan bu seçimle ortaya çıkan fiil, şâri'in (kanun koyucu/Allah'ın) isteğine uygun olursa taat olup, sevaba alamet olur. Bu durumda kuldan fiili seçme yeterlidir; tesir ve yaratma lazım değildir. Ama üçüncü delilleri, tam bir cehâlettir. Zira kâim (ayakta duran), kıyâm (ayakta durma) ile nitelenmiş olana derler; kıyâmı yaratana demezler; siyahı ve beyazı yaratana siyah ve beyaz denmediği gibi. Dördüncü delilleri de reddedilir ki, bunda "halk" (yaratma), 'takdir' ve 'tasvir' anlamındadır, yoksa "yoktan varlığa getirmek" anlamında değildir. Bundan sonra onlara muaraza ederiz ki: Eğer kul fiillerinin yaratıcısı olaydı, fiillerinin ayrıntısını da bilen olurdu; zira bir nesneyi yaratmak, ona varlık vermektir. Varlık vermek, cüz'î irâdeyi yönlendirmeye/karar vermeye (kasd-ı cüz'îyyeye) tevakkuf eder. Kasd-ı cüz'î dahi cüz'î tasavvura (tasavvur-ı cüz'îyyeye) tevakkuf eder. Zira kasd-ı cüz'î, ilm-i küllîden ortaya çıkmaz. Şüphesiz bir nesneyi yaratmak, ayrıntılı bilgiye tevakkuf eyler. Ama kudretin kesbi ve makdurun irâdesi tarafına sarf etmektir. Yoksa makdurûn icâdında tesiri yoktur. Şüphesiz kesbe, icmâlî ilim yeterlidir. Eğer ki kul fiillerinin ayrıntısını bilendir; lâkin ilmîne ilmi yoktur (diye) sorulursa; Cevap veririz ki, fiillerinden soru zamanında yine âlim değildir; eğer mâlum olaydı malûmdan soru vaktinde, ilmim yok demek muhal olurdu, ve bilcümle âlim olduğu kesindir. Meselâ kâtip, parmaklarını hareket ettirerek, harfleri tasvir eylese, parmaklarının ve kemiklerinin kaslarının ayrıntılı hareketlerini bilmez.

Eğer yaratıcı olsaydı, bilirdi. “Hiç yaratan bilmez mi?” “الْبَاطِلُ مَنْ خَلَقَ” (Mülk: 14) nazm-ı keriminin delâlet eylediği gibi. Onlara muarazada “Allah sizi ve yaptıklarınızı bilir” kavlı-i şerifi “وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ” (Saffat: 96) yeterlidir. (Mâ) kelimesi masdâriye olsun, mevsûle olsun. Masdâriye olsa masdârın izafeti istiğrak ifâde eder. Mevsûle olsa, umûm lafızlardan olur: “Allah teâlâ sizleri ve bütün amellerinizi yahut bütün mamûllerinizi yarattı” demek olur. Eğer müsned-i fiili üzere, müsned-i ileyh takdim olunursa hasr ifâde eder” kâidesine nazar etsek, “sizleri ve amellerinizi yaratmak Allah teâlâya aittir; başka hiçbir kimse-nin yaratma konusunda ilgisi yoktur” demek olur. Mu’tezilenin kavilleri âyet-i kerimede olan hasra muhâlif olmakla bâtil olur.³

Hikâye olunur ki müminlerin emiri Hz. Ali (r.a) huzûrunda bir Mu’tezilî⁴ “ben hayrı ve şerri icâd etmede müstakilim” dedi. Hz. Ali de “icâda kudretin Allah’la beraber midir, yoksa Allah dışında mıdır? Eğer kudretim, icâd etmede Allah ile beraber dersen, icâd da şirk iddia etmiş olursun ve eğer Allah dışında müstakil olmanı iddia edersen Tanrılık iddia etmiş olursun” diye sözü bitirdikde (o kimse susarak) cevap veremedi. Ve yine Câfer-i Sâdık hazretlerinden hikâye olunur ki, bir Mu’tezileye Fâtiha süresini okumayı emredip, Mu’tezilî de okurken “ve

³ Aslında ilgili ayetin (Sâffât:96) öncesine/bağlamına baktığımızda, burada Hz. İbrahim Peygamberin çeşitli putlara tapan kavmi ile tartışması açıklanmaktadır. Bir önceki ayette Hz. İbrahim, kavmine “kendi yonttuğunuz şeylere (putlara) mi tapıyorsunuz?” diye sormaktadır. Buradaki “mâ” ya “putlar” anlamı verilirken, bundan sonra gelen ayetteki “mâ” edatına “fiiller” demek, ayetlerin anlam bütünlüğüne aykırı görünmektedir. Bu türden zorlamalı yorumlar, kendi mezhebinin ya da görüşünün haklılığını ispatlama bağlamında bir çok alim tarafından yapılmıştır. Bizce burada müellif Akkirmânî de ayeti bu bağlamda yorumlamıştır.

⁴ Hz Ali zamanında henüz Mu’tezile ortaya çıkmamıştı. Belki Mu’tezile’nin bu konudaki görüşlerine benzer görüşe sahip olanlar vardı.

ıyyâke nesteîn” âyetine gelince Câfer-i Sâdık hazretleri buyurdular ki “Sizler, kul fiillerinin yaratıcı dersiniz; niçin Allahu teâlâdan yardım istersiniz” diye cevap isteyince Mu'tezilî cevap veremez hale geldi

Tenbih

Mu'tezile taifesi derler ki; Allahu teâlâ imânı vesâir taatı murâd eder, ama küfrü vesâir masıyyetleri murâd etmez. Eğer (yoksa) kâfir küfrü ile, ve âsi ısyânı ile muti (itaatkar) olması lazım gelir, ve bizler de (bu durumda) o küfre ve masıyyete râzı olmalıyız. Zirâ kazâyâ rıza vâcibdir. Ve (oysa) Allahu teâlâ, “Allah kulları için küfre razı olmaz” (Zümer: 7)⁵ buyurmuştur. Rızâ, irâdenin kendisidir/kaynağıdır (ayn-ı irâdedir); küfre rızası olmayınca, irâdesi dahi olmaz. Ve derler ki, irâde, emrin medlûlüdür, yâhut lâzımıdır. Bu zikredilen dört adet delili, küfür vesair masıyyetler Allahu teâlânın irâdesi ile olmaz diye irâd ettiler (ileri sürdüler). Bizler de kâfir küfrü ile muti olmak lâzım gelir diye cevap veririz (dediler). (Halbuki onların) bu söylemleri reddedilmiştir. Taat, kendisiyle emredilmiş nesneyi elde etmeye derler, ve “küfre râzı olmalıyız” dedikleri de reddolunur ki, üzerimize (bize) lâzım olan; Allah teâlânın kazasına rızadır, yoksa kazâ olunana rıza lazım değildir. Küfr, kazâ olunandır, kazâ(nın kendisi) değildir ve rızâ irâdenin aynıdır demeleri de reddolunmuştur. Zirâ rızâ, irâde ile itirazı terkin bir araya gelmesidir.

Bu birliktelik irâdeden daha husûsidir. Küfürden rızâyı olumsuzlamak (selbetmek), irâdeyi olumsuzlamayı gerektirmez. Allahu teâlâ küfürden râzı değildir. Yani irâde ile itirazı terk etmenin birleşmesi küfrde bulunmaz;

⁵ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ (Zümer: 7)

belki irâde vardır, ancak terk-i itiraz yoktur. Belki itiraz vardır. Diğer şerhler ve masıyyetler de böyledir. Yani cümlesi Allah'ın murâdıdır, ancak (bunlar) “razı olunan” değildir. Zira itiraz vardır. Amma irâde, emrin medlûludur, “yâ lâzımıdır” dedikleri (ise) bâtıldır. Ki irâde, emrden ve emir (de) irâdeden başka bulunur. İrâdenin emirden başka olduğu açıktır. Bir şeyi murâd ederiz, lâkin bir engel bulunmakla emredilmeyebilir.⁶ Ama emrin irâdeden başka bulunduğu şu meşhur misalde olduğu gibidir:

Bir köle, efendisinden sultana şikâyet edip; beni çok döver diye hâlini arz etse, sultan dahi efendiyi sorgulayınca, (efendi) i'tizâr (mazeret) edip; “dövme sebebim; (bu) köle, adı geçene çokça muhâlifdir. Huzurda kendisine emredeyim, muhâlefeti ortaya çıksın” dediğinde, o, köleye huzurda bir şey emreder, lâkin o emrin vucûde gelmesini murâd etmez ki mazereti tâm ola/yerine gele. Bu meseleye dayanarak Mu'tezileden Amr b. Ubeyd⁷'den hikâye olunur ki: “Bir Mecûsî ile bir gemide idik. Beni (b)öylesine ilzâm (susturduğu) kadar ömrümde böyle ilzâm olmamıştım. Bu Mecûsiye, niçin İslâm'a gelmezsin/Müslüman olmazsın dedim? Mecûsî de “Allah Müslüman olmamı murâd etmez/etmiyor, murâd etse(ydi)

⁶ Bu mesele Kelam alimleri arsında çok tartışılmıştır. Mu'tezile, irâde ile emrin aynı olduğunu, Ehl-i Sünnet ise başka olduğunu kabul eder. İslâm düşünürleri Yüce Allah'ın kâinat üzerindeki tasarrufları ile O'nun emir, nehiy ve haber türünden irâdesini birbirinden ayırmışlardır. Ünlü dil bilgini İbn Manzûr, irâdenin bir şeyi istemek, sevmek, kasdetmek anlamına geldiğini bildirir. Bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, tsz., III/191.

⁷Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)' ile birlikte Mu'tezile Mezhebinin kurucusu kabul edilmektedir. Bunların Basra şehrinin büyük imamı Hasan el-Basrî (ö.110/728)'nin “büyük günah sahibinin (Mürtekib-i kebirinin) Dini açıdan konumu hakkındaki farklı bir görüş ortaya atıp, Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılmalardan sonra, bunlara “ayrılanlar veya uzaklaşanlar” anlamına gelen “Mu'tezie” denmiştir. Böylece bunların görüşlerini temel alarak devam ettirenlere Mu'tezile ismi verilmiştir. Amr b. Ubeyd'in ölüm tarihi hicri 144'tür.

Müslüman olurum”, deyince, ben de ona “Allah teâlâ Müslümanlığını kabûl eder, lâkin şeytan komaz / bırakmaz” dediğimde, Mecûsi dedi ki, “Madem ki Allah Teala murad edip şeytan engel oluyor. Ben şerik-i ağleb (üstün ortak) ileyim; yani şeytan elinde muztarım / mecburum, beni niçin kınarsın” diyerek beni susturdu.”

Hikâye olunur ki Mu'tezile reislerinden Kâdî Abdulcebbar Hemedâni (ö.425/1015), vezirlerden Sâhib b. Abbâd⁸ (ö385/995)'ın meclisine gelip üstad Ebû İshâk İsferrâni (ö548/1153.)⁹ 'yi o mecliste görünce “Subhâne men tenezzehâ ani'l-fahşâ” dedi. Yani “şerleri ve masiyetleri Allah teâlâ murâd etmez” diye üstada sataştı. Üstat dahi çabucak; “Sübhâne men lâ yecrî fi mülkihi illâ mâ şâe” dedi. Yani “dünyada olan hayırlar ve masiyetlerin hepsi Allah'ın murâdıdır” deyû Kâdî'yi reddeyledi. Kâdî yine iade-i kelâm edip/tekrar söze girip “E yurîdu Rabbûnâ en yû'sâ? “Rabbimiz isyan olunmaya razı olunur mu?”dedi. Üstad dahi “E fe yu'sâ Rabbunâ kahren” “Rabbimiz(e) zorla mı isyan olunuyor?” diye cevap verdi. Yani Rabbimiz kimsede cebir ile masıyyeti murâd edip yaratmaz, belki kul irâde-i cüz'îyesini sarfedip Allah teâlâ da yaratır. Cebir yoktur. Kâdî yine iade-i kelâm edip (E raeyte in mene'ani'l-hudâ ve kadâ aleyye bi'r-reddi/bi'l-küfri. E hasenün ilâ em esâe?) dedi. Yani “Haber ver ki Allahu teâlâ benden imânı men eylerse ve küfr ile üzerime kazâ eylese (hükümde bulunmuş olsa) ihsan (iyilik) mı etmiş olur, yoksa ısıet (kötülük) mi etmiş olur?” Yani küfrü murâd etmek isâettir. Allah teâlâ murâd etmez dese gerek. Üstad dahi (İnne mene'ake ma leke fekad esâe ve inne mene'a ma lehu fe yahtessu

⁸ Büveyhiler devletin Mu'tezili görüşe yakın olan ünlü veziri.

⁹ Eş'ariyye mezhebinin önde gelen alimlerindendir.

birahmetihi men yeşâu) deyip cevap verdi. Yâni "Allah teâlâ" senin şeyini (isteğini) senden men eylese isâet yoktur; zira Allah teâlâ murad etti ki bir kimseyi rahmet ve ihsânı ile hidâyet ehlinden eder, ve istediğini de dalâlet ehlinden eder. Nitekim (şöyle) buyurmuştur: (يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ) Lakin bu cümle "kulun irâdesine tabidir. Allah teâlâ cebir ile kimsenin dalâletini ve hidâyetini murâd etmez. Belki Allah teâlâ kulun istemli fiillerini murâd edip, yaratması için, kulun irâde-i cüz'iyesini adet olarak şart kılmıştır; asla cebir yoktur" deyince Kâdî susmak durumunda kalmıştır.

(Konuyla ilgili bir açıklama: Arap dilinin ünlü lûgat bilgini er-Râğıb el-İsfehânî (ö.502/1108) de bu kelimeyi "ra ve de" maddesi altında incelemiş ve "ravede"nin "bir şeyi talep etme hususunda tereddüd etmek", irâdenin ise aslında "şehvet", "hacet" ve "emelden" mürekkeb bir "kuvvet" anlamında "bir şeyi talep etmekteki sa'y (çaba)"; bunun da "nefsin o konuda hükmetmesiyle beraber kendince cazib gelmesi" anlamında bir "isim" olduğunu ifade etmektedir. Bu kelimenin bu anlamda (nüzû' (cezb) anlamında) Allah hakkında kullanılamayacağını bildiren er-Râğıb el-İsfehânî, Allah'ın irâde etmesinin bazen "hükmetmesi", bazen "emretmesi", bazen de "kasdetmesi" demek olduğunu da ilave eder).¹⁰

Hikaye: Mu'tezile'den bir cemaat kılıç çekerek İmâm Ebû Hanife'nin üzerine dahil olduklarında ona şöyle dediler: "Sen, Allah teâlâ kulun küfrünü murâd eder

¹⁰ Bkz. er-Râğıb el-İsfehânî, el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân, tahk. Muhammed Seyyid Kiylânî, Mısır 1961, s.202-203; ayrıca Bkz. Abdulhamit Sinanoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de Allah'a İzâfe Edilen İrâde ve Mesiet Kavramları Hakkında Teolojik Bir Değerlendirme", KSÜ. İlahiyat Fak.Derg.,Yıl:7, sayı.13, Ocak-Haziran 2009,s.32-33.

dersin, böyle olunca ondan sonra da O'nun (murad ettiği) küfrü üzere ceza vermesi nasıl mümkün olur? Bu aklen çirkin (kabih) bir durumdur; küfür vesâir masıyyetler Allah'ın murâdı değildir." Bu şekilde kendi bâtil görüşlerini öne sürmeye başladılar. İmam-ı Hümâm de, "Sizlere bir sorum var, Allah teâlâ kâfirlerden küfrün ortaya çıkacağını biliyor muydu; bilmiyor muydu" buyurduklarında, "biliyordu" diye cevap verdiler. Hz. İmam (r.a), "bildiği surette amelinin gerçekleşmesini mi ister, yoksa ilminin cehl olmasını mı ister?" Yani kâfirlerden küfür sâdır olmasını ezelde bilir ve ilmi cehl olması muhâldir. Bu sebepten kâfirlerin küfrünü murâd etmese ve yaratmasa, ilmi cehle model olmak lazım gelir diye doğru cevap buyurduklarında, zikredilen taife Hazret-i İmâmı kabul edip, i'tizâl görüşünden döndüler.

Sual: Kul, fiillerinin yaratıcısıdır demekten (dolayı) Mu'tezile müşrik olmaz mı?

Cevap: Şirk koşmak, Mecûsiler gibi ulûhiyette ortak kabul etmektir. Yahut putlara tapanlar gibi ibâdetle ortak kabul etmektir. Mu'tezile (ise) böyle bir şirk koşmazlar ve kulun yaratması Allah teâlânın yaratması gibidir demezler. Zira kul, yaratmada sebeplere ve organlara/âletlere muhtaçtır ki o sebepleri ve âletleri Allah teâlâ yaratır, kudret ve imkân verme Allah teâlâdandır derler. Bu sebepten müşrik değillerdir. Ancak Mâverâünnehir âlimleri, bunları dalâlette kabûl etmekte aşırı gidip "(Mu'tezile taraftarları) Mecûsîden daha şiddetlidir, zirâ Mecûsî bir ortak kabûl eder, bunlar ise, sonsuz sayıda ortak kabul ederler" demişler ise de, insaf ile hareket edilirse (insaf-ı hah), Mecusilerin kabul ettiği ortak, müstakil ortaktır diye hükmedip (hükmetmek gerekir); Mu'tezile,

kulların sayısınca ortak kabûl etse (de), yine “cümlesi Allahu teâlâya muhtaçtır” dediğinden, (bunların) Mecûsî taifesinden ehveniyeti açıktır (?!).¹¹

Suâl: Mu'tezile'ye göre, kâfirin küfrü ve fâsıkın fıskı Allah'ın murâdı olunca; kâfir kûfründe ve fâsık fıskında mecbûr olmak lâzım gelip; bu sûrette kâfire imanla ve fâsıkla taât ile emr nasıl sahih olur?

Cevap: Ehl-i Sünnet, Allah teâlâ bunlardan küfrü ve fıskı murâd etmiş ise de, kendilerinin irâde ve ihtiyârîyle murâd ettiğinden cebir lâzım gelmez. Nitekim Allah teâlâ bunların (kendi) ihtiyârîyle/istemleriyle küfrü ve fıskı, imân ve tâat üzere tercih edeceklerini ezelde bilip (bilmiş) ve (bu) bilmesinde cebir lâzım gelmedi/ gelmemiştir. Zirâ ilim mâluma tabidir ve teklif-i muhal lâzım gelmez; zirâ irâde ve ihtiyarları(nın) zıddına yani vücudıyla ademe taalluk etmeğe kâbil idi. Kendi kötü istemleri küfrü ve fıskı tercih edip; imana ve taate irâdelerini bağlamayı zâyî ettiler (ve) ikâba (kötü karşılığa/cezaya) müstehak oldular. Mu'tezile taifesi, “Allah teâlâ kâfirin imânını ve fâsıkın taatini murâd eder. Kâfirin küfrünü ve fâsıkın fıskını murâd etmez” diye iddiâ ederler ki, “çirkin olan nesneyi murâd etmek çirkindir, yaratması çirkin olduğu gibi” demek isterler. Biz Ehl-i Sünnet taraftarları (ise) deriz ki, çirkin olan; çirkinliği kesbetmektir ve çirkinlikle nitelenmiş olmaktır. Yoksa irâde-i cüz'îyeye teb'an (kulun irâdesine uyarak) murâd edip (onu) yaratmak çir-

¹¹ İslam'ın Tevhid akidesine çok sıkı bağlı olan ve sırf bu nedenle Allah'a ezeli sıfatların isnadını reddeden; ayrıca “Beş Esas” diye bilinen ilkelerinin en başına Tevhidi yerleştiren Mu'tezile'yi, iki ilah kabul eden Mecusilerle karşılaştırmak ne kadar insafli bir yaklaşımdır?! Ne yazık ki İslam düşünce tarihinde bu tip yaklaşımlar varolmuş ise de, insaf sahibi bir çok alim bu görüşe katılmamıştır. Müellifimiz de burada Mu'tezile'ye tam olarak Müşrik demeye dili varmıyor gibi görünmektedir.

kin değildir. Kâfir, imâni murâd etmedi, Allah teâlâ da murâd etmedi ve yine fâsık taati murâd eylemedi ki Allah teâlâ da murâd eyleye... Ve ihtiyârî fiilleri murâd ve halk etmesinde kulun irâdesi adet olarak şarttır. Dünyada şerler ve masıyyetler, iman ve taattan çoktur. Böyle olunca kulların fiillerinin çoğu, Allah'ın murâdının hilâfinadır derler.

Biz deriz ki eğer Allah'ın murâdı olan şey vücûde gelmese, Allah'ın irâdesini murâd etmekten tehalûf etmek lazımdır. Eğer derlerse ki, bu irâde, irâde-i cebir değildir; belki irâde-i râğbettir, naks lazım gelmez deriz. Ki irâde-i râğbet vücûde gelmeyip te kulun irâdesi vücûd bulunca, mağlubiyette hâfi değil midir? Buna bir köy başkanı (muhtarı) bile râzı olmazken emir ve vâli (nasıl) râzı olsun! Özellikle Allah teâlâ ğânî ve yüceler yücesidir.

Üçüncü Fasl

Üstad Ebû İshak Isferâînî¹²'nin Görüşü

Kulların fiillerinin tamamı “iki kudret” ile yani iki kudret, fiilin aslında tesir etmek üzere hâsıl olur. Bu mezhepte şu bakış açısı vardır: “Eğer kulun murâdının kudreti müstakil olarak tesirli değildir. (Buna) Allah'ın kudreti eklenince Allah'ın kudretinin yardımı vasıtasıyla müstakil olarak tesirli olur demekten (dolayı bu böyledir)” demek ise yine hakka yakındır ve eğer murâdı “Allah'ın kudreti ile kulun kudretinden her biri tesir etmede müstakildir” demek ise bâtıldır. Çünkü iki müstakil kudretle, bir makdûr (yapılan fiil, ortaya çıkan iş, nesne) üzerine ayrı ayrı etki etmesi muhaldır.

¹² Eş'arîlerin önde gelen alimlerinden. 471/1078'de vefat etmiştir.

Dördüncü Fasıl

Mâlikî Kâdî Ebû Bekir Bâkılânî'nin¹³ Görüşü

Allah teâlânın kudreti, fiilin aslına taalluk eder, kulun kudreti fiilin vafına taalluk eder, o vasıf kulun fiilinin taat veya masiyet olmasıdır. Lutm-i yetimde olan (yetimin tokatlanmasında olduğu) gibi. Lutmun zâtı Allah teâlânın zâtı ileddir. Ama taat olması; lutumdan murad edebblendirmek ise...Yahut masiyet olması; lutumdan murâd ezâ ise.. (Bu da) kulun kudreti ileddir. Açık olan şudur ki Kâdî'nin murâdı, kulun kudreti taati yaratma ve masiyeti yaratmada müstakîl demek olmaya.. Yoksa Mu'tezile'ye lazım gelen mahzûr, ona da lazım gelir. Belki murâdı, kulun kudretinin o vasıfta dahilî vardır, o vasıf da kula göre ya taattir yahut masiyettir demektir. Lakin bu mezhep, mahzûrdan kurtulamaz. Zira bu, sıfât-ı umûr-i itikâriyyedir, kulun fiiline lazımdır. Allah'ın emrine muvâfık olmakla taat, muhalif olmakla masiyet denir.

“Bu vasıf, kulun kudretinin eserleridir” demenin hiçbir vechi (anlamı) yoktur.

Beşinci Fasıl

Filozofların Mezhebinin Beyanıdır

Onlar derler ki Allahu Teala kulda kudret ve irâde sıfatlarını icab eder. Sonra kulda bulunan kudret ve irâde, makdûrun (güç yetirilenin/nesnenin) varlığını gerekli kılar. Lakin filozofların bu mezhebi zahir kelimalarıdır. Tahkik (araştırmaya dayalı kesin) mezhepleri (görüşleri) değildir. Zira tahkik bütün hadislerin failinin Allah olduğudur.. Zahir kelimalarında olan vesayet-i şurut ve aletler kabilindendir. Zira hepsi her şeyin Allah Teala'dan

¹³ Usûlde/i'tikadda Eş'arî, amelde/fıkıhta Mâlikî mezhebine mensup olan Bâkılânî, 403/1012 yılında vefat etmiştir.

sâdır olduğu (ortaya çıktığı) konusunda ittifak halindedir, ve bütün maddeler mutlaka O'nun Mâlûmudur/bilgisi dahilindedir derler.

Eflatun'dan nakledildiğine göre bu âlem küredir, yeryüzü merkezdir. Ve felekler kavsdir (dairemsidir), Ve havadis sihâmdır (oklar), ve insan bedeni hedeftir. Allah Teala ancak râmidir (atıcıdır). Bu durumda kaçış nereye, hangi mekanadır? Yani kaza ve kaderden kaçış yeri yoktur demiştir. Bu söz "Allah'tan başka yaratıcı yoktur" demektir. Hz. Ali (ra), Eflatun'un "kaçış nereye" sözünü işitince "kaçış yeri Allah'u Teala'dır" buyurmuşlar, yani Eflatun'un muradının da böyle olduğunu ortaya çıkarmışlardır.

Altıncı Fasıl

İmâmu'l- Harâmeyn el Cuveynî¹⁴ Mezhebidir.

Mevâkıf sahibi¹⁵, "İmam'ul- Haremeyn'in mezhebi, felsefecilerin zâhir mezhepleri gibidir" dedi. Ancak Mekâsîd şârihi (Taftazâni)¹⁶ İmamu'l-Haremeyn "İrşad" adlı kitabında Mevâkıf sahibinin görüşünün aksini açıklamıştır; Mevâkıf sahibini hatalı bulmuştur. İrşad kitabında der ki; eşyânın (varlıkların) hâlıkı Allahu teâlâdır. Ondan başka yaratıcı yoktur ve hâdiselerin tamamı Allah teâlânın kudreti ile meydana gelmiştir. Kulun kudretine taalluk eden şeyler ile olmayanın/ etmeyenin farkı yoktur.(inteha). Bu surette İmâmu'l- Haremeyn mezhebi de

¹⁴ Eş'âriilerin önde gelen alimlerinden olup, 478/1085'te vefat etmiştir. İmâm Ebû Hâmid el-Ğazzâlî (ö.450/505)'nin hocasıdır. Gazzâlî'den önce meşhur Nizâmiye Medreselerinin en büyük hocasıdır

¹⁵ Kitâbu'l-Mevâkıf'ın yazarı Adududdîn Abdurrahmân b. Ahmed el-İcî' (ö.756/1355) dir. Kelam ilminde "el-Mevâkıf" adlı eserin müellifidir.

¹⁶ Saduddin Ömer et-Taftazâni el-Mekâsîd adlı eseri altı maksat üzere Semerkand'da 784/1383 yılında kaleme almıştır. Bu eserin daha sonra şerhederek Şerhü'l Makasîd haline gelmiştir. (Bkz. Ş. Gölçük, Kelam Tarihi, Esra Yay. Konya 1998, s 258)

Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'tandır. Ama Gazâli hazretlerilerinin övdüğü üstadlarındandır. Sû-i zandan kaçınmak gerekir.

Yedinci Fası

Eş'arî Mezhebinin Beyanı

Cebir-i Mutavassıta¹⁷ kâildir. Bu mezhep taraftarları der ki, kulların fiilleri kendi ihtiyârları iledir, ıztırar ile (zorla/ baskı ile/ mecbur bırakarak) değildir. Ancak kulun ihtiyarı Allah teâlâdan cebir iledir; yani kullar fiilerinde muhtar/özgürdürler. Ancak ihtiyar ve irâdelerinde muztarlardır (zorunludur) derler. Bu mezhebe göre sâlih ameller ve ona sa'y (çaba) ve kasd mukadder ise elbette hâsıl olur. Mukadder değil ise, amellerin var olması/ ortaya çıkması imkânsızdır. Acaba insan amelde ve terkde mecbûrdur; "kulu kâl" faide etmez diye ortaya çıkan vesveseye bu mezhep erbâbı nasıl cevap verir?

Eğer vesveseyi defetmede, derlerse ki, irâde-i cüz'iycede mecbûruz ama irâdeyi amel cânibine sarf etmede muhtarız/serbestiz, yine faide vermez. Zira ihtiyar ve irâdede, fiillerin ve amellerin ıztırasında, ıztırarîlik iktizâ eder. Zirâ irâde-i cüz'iyce demeleri, ancak ol ameli cüz'iyeye müteallik olduğundandır. Bu yönüyle irâdede ıztırar, elbette amelde ıztırârı gerektirir. Zikredilen vesveye cevâp kolayca mümkün olmaz. Bu mezhep saha-be, tabiin ve selef-i sâlihın kavillerine de muhaliftir. Bunlar cebir ve tefviz yoktur deyip ancak emir (bu iş) iki durum arasındadır derler. Yani fiil, ancak Allah'ın yaratmasıyla, kulun kesb ve ihtiyarda sun'u yoktur desek, cebir lazım gelir ve eğer fiil, kulun kendisinin ihtiyârîyledir,

¹⁷ Orta yollu bir cebir ya da mutedil/ılımlı cebir anlayışı.

Allah teâlânın yaratmada dahilî yoktur desek, tefviz ve kader lazım gelir. Mezhep, Mu'tezilî mezhebi olur derler. İmdi hak ve doğru, hidayet imâmı Ebû Mansûr Mâtürîdî mezhebidir ki irâdede ve amelde özgürüz, cebir yoktur söylemiyle problem çözümlenmiştir.¹⁸

Sekizinci Fasıl

Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin Mezhebinin Beyânı

Ashabın ve tâbiinin mezhebi Ebû Hanife'nin mezhebidir. Bunlar derler ki Allah teâlâ kulların fiillerini yaratandır. Bütün varlıkların yaratıcısı O'dur, O'ndan başka yaratıcı yoktur. Ancak kullar için cüz'î ihtiyarlar ve kalbî vâridâtlar vardır ki, (bunlar) taat ve masîyetlere tealluk etmeye elverişlidir. Bu cüz'î vâridâtların dışarıda varlığı yoktur ki yaratmaya ve var etmeye muhtaç olsun. Zira yaratma (halk), yok olanı var etmeye derler. Bir nesne ki mevcûd olmayınca; yaratılmış değildir. O, irâde-i cüz'iyeyi kulun ihtiyârî fiillerini halk ve icâd etmeye adet üzere şart kılmıştır ve kulların fiilleri Allah teâlânın ilmi ve irâdesi ve takdiri ve Levh-i Mahfûzda yazması ile olması, fiillerin kuldan ortaya çıkması cebir ile olmasını gerektirmez ve bilcümle, Allah teâlâ kulun fiilini yaratandır; kul kâsib (kazanan) tir. Gerçek şudur ki kul, kudretini ve irâdesini fiil yönüne sarf etmesine kesb derler. Bu sarfın ardından (akabinde) Allah teâlâ fiili icâd etmeye halk (yaratma) derler. Bir makdur, iki kudret altında dâhil olmuş olur. Ancak cihetler muhtelifdir. Fiil, Allah'ın icâd cihetiyle makdûrudur; kesb cihetiyle (de) kulun makdûrudur, ... Bazıları (aralarında) fark görüp şöyle derler: Kesb âlet ile olur, halk ise âlet (organ) ile değildir. Kesb ile hâdis

¹⁸ Müellifimiz Muhammed Akkirmânî, Ehl-i Sünnet'in Matûridî mezhebinde olduğundan Eş'ârîyenin görüşünü doğru bulmayarak eleştirmektedir.

münferid olamaz ama halk ile hâdis-i münferid olur. Ancak kulun kudretini sarf etmesine kesb dendiği, Allah teâla fiili yaratırsa/söz konusudur. Eğer yaratmazsa kesb denmez; kesb zaten halk üzere mukaddemdir (yaratmadan öncedir), ama vasıf olarak muahhardır. Eğer sorulursa ki cüz'î irâdenin zıddına, yani varlık ve yokluğa nisbeti beraberdır/ eşittir. Bu sûrette irâde, dahi irâde ister teselsül lâzım gelir. Bunun cevabı şudur: Irâde bir sıfattır, ehad-i zıddına taalluku, zât-ı mahsûsâsındandır/ kendi özelliğindendir; diğer sıfata hâcet yoktur. Yani zıddın birini tercih, irâdenin şânındandır. Eğer şöyle sorulursa, irâdenin taalluku zâtından olunca, taalluk eylediği yön vâcib olur. Diğer yön olmaz, kuldan ihtiyârın soyulması lazım gelir. Cevap şudur: Şeyin(varlığın) irâde ile vücûbu, irâdenin ve ihtiyârın varlığını tahkik eder. Yoksa ihtiyâra münâfi değildir.

Sual: Kuldan sâdır olan fiile Allah teâlânın irâdesi ve ilmi taalluk ederse, o fiil mümteni olur. Böyle olunca kulda o fiile ilişkin ihtiyar ve irâde müyesser olmaz?

Cevap şudur: Allah teâlânın ilmi ve irâdesi, kulun o fiili (kendi) ihtiyâr ve irâdesiyle işlemesine veya terk etmesine tabidir. Yani kul, ihtiyârla işlemesini veya terk etmesini Allah teâlâ bilir ve murâd eder, cebir lâzım gelmez. Evet, eğer Allah'ın ilmi ve irâdesi kulun ihtiyârına sebep ve illet ile öncelikli olsaydı, cebir lâzım gelirdi. Hâlbuki böyle değildir. Oysa ilim mâluma tâbidir ve onun sebebidir. Zira ilim "(bir) şeyin alâ mâ huvâ aleyhi" (olduğu hal üzere) ortaya çıkmasına derler. Ama Allah'ın irâdesi, ilmine tabidir ve ilim de malûmâ tâbidir ki malûm, kuldan ihtiyârla sâdır olan fiildir. O fiil dahi kulun ihtiyârına tabidir. İşte bu durumda Allah'ın irâdesi, fiilin gerektiricisi olup, cebir lâzım gelmez. Ama İmâm Eş'arî tarafından sual olunursa ki, kulun ihtiyârı Allah teâlâdan

halk ile olmayıp, kuldân sâdır olsa o ihtiyar için bir ihtiyar dahi lazım gelip devr veya teselsül¹⁹ lazım gelir.

Cevap veririz ki bu kelâm (itiraz) aynen Allah teâlânın ihtiyarında (da) câridir/geçerli olur. Buna ne cevap verirlerse, suallerine cevap da o olur. Cevap vermezlerse sualleri varid (geçerli) değildir. Bununla beraber cevap veririz ki eğer kasd ve ihtiyâr olunan şey, oruç ve namaz gibi olursa elbette kendinden önce bir ihtiyâr ve irâde gerektir. Ama zımnen ihtiyar olunan şey olursa, kasden muhtar olan (tercih edilen-mesela orucun zım-nında bulunan ihtiyar gibi) mesela orucun zım-nında ihtiyar gibi, o zımna muhtar olan ihtiyâr, kendinden önce ihtiyâr etmez. Belki kasden muhtar olan (isteyerek tercih edilen), orucu ihtiyâr, ona tabi olan ihtiyarı dahi teban ihtiyârdır. Bununla beraber cevap veririz ki, fâil-i muhtarda, tercih eden olmaksızın tercih etmek câizdir. Câiz olmayan tercih, tercihsiz müreccihdir. Böyle olunca fâil-i muhtarın irâdesi, müreccih yok iken bir şeye tealluk etmek câizdir. Ayıdan kaçan bir kimsenin önüne her yünden birbirine uygun ve eşit iki yol gelse/ çıksa, birine girdiği gibi, susamış birine her bakımdan eşit tatlı su ile dolu iki bardak verilse/ sunulsa birini tercih etmesi gibi.

Mâlûm ola ki Allah teâlânın وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ (İnsan, 30) kavl-i şerifinin açık anlamı, “Ey kullar ... sizler istikâmeti murâd etmezseniz, meğer Allah teâlâ istikâmetinizi murâd eyleye..” Bu cihete kulun irâdesi, Allah teâlânın irâdesine muteallık oldu, cebir ortaya çıktı. Ancak bu anlam Eş'âri mezhebine göredir. Mâturidiler ise şöyle anlam verirler: “Ey kullar! Allahu Teala sizin istikâmetinizi isteyip yaratmadıkça sizler istikâmetinizi iste-

¹⁹ “Devr ve teselsül,” bir şeyin kısır döngü ile veya zincirleme olarak sonsuza değin uzaması demek olup, Kelâm alimlerine göre bâtıldır. Mutlaka bir ilk sebep olmalıdır.

yip vücuda getiremezsiniz.” (işte ancak) o zaman istikamet vücuda gelir, yoksa soyut olarak irâde-i istikamete Allah teâlâ istikamet istemedikçe insan varlık veremez. Ancak Allah teâlâ, kulda istikâmet murâd edip ve halk eylese istikâmet vücut bulur. Kul murâd etmese dahi bu sûrette, kulun istikâmetinde minnet Allah teâlânındır. Kulun minnet etmeye mecâli yoktur. Ancak bu tecviz, akıl yoludur, ama âdetin icra yolu elbette kulun irâdesinin önce olmasını gerektirir ki, Allah teâlâ o murâd olunan nesneyi murâd edip halk eyleye..

Bu anlama göre asla cebir şaibesi yoktur. Mâlûm ola ki cebir sualini def için başka bir anlam verimiz ki, âyet-i kerimede “ illâ en yeşâAllah” da olan meişetin mef’ûlû kul değildir, Eş’âriyye’nin dediği gibi cebir lâzım gele.. Belki meişet-i abdin mukaddimesi olan tasavvur ve tasavvurdan çıkan şu kadar âyet-i kerimenin mânası şudur: “Kullar! Allah teâlâ sizin irâdenizin mukaddimesi olan tasavvuru ve şevki murâd eyleyip halk eylemedikçe sizler istikâmeti murâd etmezsiniz. İstikâmetinizin vücuda gelmesi ancak böyle mümkün olur. Zira Allah teâlâ, kulda şevk yaratmadan, kul irâdesini gerçekleştiremez; belki şevk bâki iken bir engeli ortadan kaldırıp, irâdesini gerçekleştirmesi mümkün olur.

Kelâmın tafsili şudur: Her ihtiyârî fiilde dört nesne gerektir:

1. O ihtiyârî fiili bir vech-i mülâyim ile tasavvur etmek gerektir. Ve bu tasavvur-ı cüz’idir. Zirâ tasavvurdan şevk-i cüz’i ortaya çıkacaktır. Külli tasavvurdan şevk-i cüz’i ortaya çıkmadığı, makâmında mukarrerdir ve cüz’i tasavvur insanın kalbinden değildir. Zirâ ihtiyârsız da gerçekleşir.

2. O cüz'î tasavvurdan şevk-i cüz'î otaya çıkmalıdır. Bu şevk dahi Allah teâlâdandır. Bu şevk artmaya ve eksilmeye elverişlidir. Eğer o ihtiyârî fiili vech-i mülâyim ile tasavvur edip, o vech-i mülâyim üzere devâm ederse şevke kemal gelir. Ve eğer vech-i mülâyimden a'râz ederse, yahut vech-i mezkûr üzere devâm mülâhaza etmezse şevke ansızın zafiyet gelir.

3. O ihtiyârî fiili irâde ve kasd gerektir.

4. Uzuvarın hareket ettirilmesi gerektir.

5. O ihtiyârî fiil, Allah teâlânın, âdetine binaen halk ve icâd ile vücud bulur, kuldân tesir yoktur. Ne istiklâl yolu ile ve ne ortaklık yoluyla, ne fiilin aslında, ne vasfında ve kuldân kesb ve ihtiyârın medhali vardır.

Bundan sonra mâlûm ola ki, o şevk ki Allah teâlânın yaratması ve var etmesi (halk ve icâdı) iledir. İrade-i cüz'iyenin aynı değildir. Hatta irâde-i cüz'iyeye dahi mahlûk olup, cebir lazım gele. Belki irâde ne mevcûd, ne ma'dûmdur. "Ahvâl" kabilindendir. Kulun kudreti(nin) makdûr tarafına sarf olunmaktan ibârettir. Şevkimiz varken, irâdemizi sarf etmememiz inkâr edilemez bir gerçektir. Çünkü ya kesb-i mâni, ya hâya, ya çekinme, veya bir engel bulunmakla irâdemizi sarf etmemiş oluruz. Bazen olur ki irâde bulunur da şevk bulunmaz. Mesela bir ihtiyârî fiili bir vech-i ğâyri mülâyim ile tasavvur edip, o fiilden nefret (isteksizlik) hâsıl olmuşken bir maksat sebebiyle o fiile öncelik veririz. Şevkimiz yok ya da nefret var iken irâdemizi sarf etmemiş oluruz. Velhasıl şevk, irâdeden ve irâde de şevkten başka bulunması mümkün olunca, şevk ile irâdenin aynı olması tasavvur olunamaz. Aynı şekilde nefret, fiili terk etmenin aynısı değildir. Zirâ mâlûm oldu ki nefret bulunur, fiili terk etme (durumu) bulunmaz. Belki nefret, fiil ile birlikte olur ve fiili terk (etme durumu) bulunur nefret bulunmaz.

Şevk ile fiili terk bir arada olduğu gibi ...

Malûm ola ki her ihtiyârî fiilde dört şey lâzımdır, denildi: Tasavvur, şevk, irâde, tahrik-i a'za (uzuvların hareket etirilmesi). Beşinci mertebe de Allah teâlâ o fiili, adet yoluyla/üzre yaratır. Bu dört nesneden birincisi tasavvurdur; insan onu terk etmeye muktedirdir. Tasavurdan yüz çevirip başka şeyle meşgul olunca ikinci (olarak) şevk ortaya çıkar. O şevk ortaya çıkmış iken vech-i ğayr-i mülâyim ile tasavvur edip, şevki izâle /gidermek , belki nefreti tahsil mümkündür. Üçüncüsü irâdedir. Bunun terk edilmesinin mümkün olduğu açıktır. Irâde terk olununca uzuvların hareket ettirilmesi dahi terk edilmiş olur. Ancak bu dört nesne bir arada bulunsa, Allah teâlâ o ihtiyârî fiili (yine de) yaratmayabilirdi. Zira Allah teâlânın yaratması herhangi bir engel olmaması kaydıyla gerçekleşir. Bu sebepten Allah teâlâ yaratmadıkça kulun kudretini sarfretmesine kesb denmez. Allahu teala'nın kulun fiilini yaratması, kulun irâdesinden sonra diğer adetlerin sebepleri üzre tertibi kabilindendir. Engelin bulunmaması şarttır. Velhasıl "kul kudretini makdur tarafına sarf etmesinin ardından Allah teala o makduru halk eder dediğimiz" (husus) takib-i zemânî (zaman sıralı) değildir. Belki takib-i zâtîdir (Zat sıralı). Zira Ehli Sünnet'e göre, kudret fiilden önce değildir. Bazen de kudret fiilden öncedir derler. Bundan amaç sebeplerin ve organların sağlamlığı anlamında, Allah teâlânın teklifine medar olan kudrettir. Kudretin hakikatine "istitaat" denir. Elbette (bu istitaat) fiille beraberdir. Önceki meselede bilindi ki ehl-i hakka göre mübâşeret-i esbâb (doğrudan doğruya sebepler) ile olan ihtiyârî fiiller, kulun kesbi ile(dir), ve Allah teâlânın icadı halktır (yaratmadır); (bu ise) Allah teâlâya mahsustur. Ancak fiil kelimesi geneldir ki Allah teâlâya nispet olunur "وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ

يَكْتُبُونَ “وَمَا تَعْمَلُونَ” de olan gibi. Ve bazen kula nispet olunur “کِتَابَ بَیْئِهِمْ” “kitabı elleriyle yazarlar” gibi. Bundan malûm olur ki Allah teala kula teklif edip “namaz kılınız, zekât veriniz” gibi emreylese, murâd budur ki: “Ey kullar sizler namazı kılmaya ve zekatı vermeye kudretinizi sarf ediniz, akabinde biz halk edelim” demek olur. Nehy ile teklif da-hi böyledir. Nitekim “zinaya yaklaşmayın” buyurup , zinâdan neyh etmek gibi.. Yani “ey kullar! Sizler kudreti-nizi sarf edip zinadan uzaklaşmayı kesb ediniz, biz de akabinde, kaçınma fiilini yaratırız” demek olur. Zira kef ve imtinâ, fiiller kabilindendir, adem-i mahz (sırf yokluk) değildir. Esbâb-ı masiyet-ı hâzıra olup, kulun yapması mümkün , Allah teâlâdan korkup kendini masiyetten sa-kınmak keff-i imtina olmakla elbette fiil kabilinden olur ve sevaba nail olur, ama sebepler bulunmayıp, masiyet vucuda gelmese, ona adem-ı mahz (sırf yokluk durumu) derler, kef ve imtina demezler; onda sevap olmaz: Kör olan (biri) güzel yüze bakmamakla sevaba nail olmaz. İktidarsız olan zina etmediğinden dolayı sevaba kavuşamaz. Zira (böyle bir durum) adem-i mahzdır, ihtiyârî fiillerden değildir, belki ıztırâriyedendir. Ve ıztırâri olan şeylerde, ne sevâp ne ikab olur. Acıkma durumunda/boş mide ile ölü eti yemek ve içki içmek gibi. Bazı fiiler vardır ki , mübâşeret (direkt) ile değil, belki tevlid (dolaylı) ile dir: Bir kimseye vurunca onda ortaya çıkan acı elem gibi. Camı kırınca onda meydana gelen kırılmak gibi. Katl (öl-dürme) akabinde ortaya çıkan ölüm gibi. Bu ortaya çıkan elem, kırılma ve ölüm, müvellidât (tevlid eden /dolaylı) fiilerdir. Bunlar Mutezile’ye göre kuldandır/kulun fiilidir. Zira kulun fiili iki türlüdür: Biri mübâşeret ile (doğrudan) dir: Elin hareketi, vurma, kırma gibi ve öldürme gibi. Biri tevlid (dolaylı) ile dir ki, (bu fiil) mübâşeret ile olan fiilden tevellud eder (doğar). İkisi de, kulun yaratması iledir, Al-

lah teâlanın yaratması ile değildir derler. Bu görüş bâtıldır. Ama Ehl-i Sünnete göre, hepsi Allah teâlanın yaratması ile, kulun yaratmada ilişkisi ve rolü yoktur. Ancak kesb ile mi dir, değil mi dir ? Mübaşeret ile olan fiiler dövme / vurma ve kırma gibi, (bunlar) kulun kesbiyledir. Ama elem ve kırılma gibi (olanlar) kulun kesbi ile değildir. Zira o muvellidât (ikincil ortaya çıkan dolaylı fiiller), kudret mahalli olan kul ile kaim değildir. Onun içi, kul onu terke Kâdir olmaz. İhtiyârî fiillerden olsaydı, onu terk etmeye gücü yeterdi. Meselâ kuldan (ortaya çıkan) camı kırma (fiili) bulununca, (kulun) bu kırılmayı terk etmeye gücü yetmez. Aynı şekilde vurma(fiili) bulununca, meydana gelmeyi terke (meydana gelmemeye) Kâdir değildir. Öldürme bulunduğunda, ölümü (fiilini/olayını)terketmeye gücü yetmediği gibi. Ama kırma, öldürme ve vurma (fiilleri) ihtiyârî işlerden olmasından dolayı bunları terketmeye gücü yeter. (Sözgelimi) malûm ola ki taatlerin ve ibadetlerin cümlesi hasendir (güzel) ve masiyetlerin cümlesi kabihtir (çirkin). Ancak husun ve kubuh (güzellik ve çirkinlik) üç anlama gelir: Birinci anlamı sıfât-ı kemâl ve sıfat-ı noksandır, ki ilim husun, cehl kabihtir, denildiği gibi. İkincisi maksada mülayim (uygun)ve maksada münafi (olumsuz/uygunsuz) düşmez ise güzel münâfi (olumsuz/uygunsuz) olandır. Maksada uygun olan her ne varsa güzel, maksada uygun düşmeyen de çirkindir.

İş bu iki anlama göre kendisinde maslahat olan iş güzeldir. Çirkin ise kendisinde mefsedet bulunandır şeklinde tabir olunur. Üçüncü anlamları övgü ve sevaba ilişkin olursa husun zem ve ıkaba (kınanma ve cezaya) uygun olursa kabihtir (çirkindir). Husun ve kubhun önceki iki anlamları ittifaken aklidir.Ama üçüncü anlam Eş'arilere göre şeridir (dini). Zira bu zikredilen mezhebin

tarafatlarına göre , fiillerin hepsi şer'i şerifin gelmesinden önce eşittir. Ne övgüye ,ne yergiye ne sevaba ne ikâba sebep olmaz. Birisini zati fiillerinde muktezi değildir. Belki şâri,bazı fiillerle emreylediğinde o fiil husun oldu ve bazısından yasaklayınca da o fiiller çirkin oldu derler. Ama Mâtüridîye Mu'tezile açısından üçüncü anlam dahi aklidir. Zira şeriat gelmeden önce fiilin zâtında güzel bir yönü varsa, faili övgü ve sevâba ,ve eğer çirkin bir yönü varsa ise fâili kötülenme ve ikâba layık olup bundan sonra o yön dahi ,zorunlu olarak bilinmek lazımgelir. Doğruluğun güzelliği ve yalanın çirkinliği gibi. Bazı durumlar vardır ki, akıl ile bilinmez. Şeriat geldiğinde bilinir,ki ol cihet ya güzellik ya çirkinliktir. Güzellik ciheti Ramazanın son gününün orucunda olan cihet gibi. Çirkin cihet şevval ayının ilk gününün orucunda olan cihet gibi. Mâtüridîye ile Mutezileye göre bir şey zâtında (özünde)güzel olursa ,şari emreder, çirkin olursa neyh eder. Mâtüridî ile Mu'tezile arasındaki fark, Mâtüridîye göre eşyanın güzellik ve çirkinliği ile hükümde bulunan Allah teâlâdır, ancak akıl bazı şeylerin güzelliğini bazısının çirkinliğini bilmekte âlettir der, ama Mu'tezile güzellik ve çirkinlikte hükmeden ancak akıldır derler. Velhasıl emir ve nehyi, güzellik ve çirkinliği emretmek ve nehyetmek Eş'ârî açısından mucibdir. Mâturidi ve Mu'tezile ye göre medlulüdür, mûcibi değildir. Kalbi irâdeye faidesi münasib olan şeyler ki beş tanedir:

Birincisi fiili kasd etmektir; kalbe gelir gider; beklemeyebilir. Buna *hâcis* denir.

İkincisi kalbe gelir ve bekler, ama işlemekte tereddüt etmez. Buna da *hâtır* denir.

Üçüncüsü kalbe gelir ve işlemekte tereddüt eder. Buna da *hadis-i nefis* denir.

Dördüncüsü kalbe gelir ve işlemek tarafını tercih eder. Buna da *hemm* denir.

Beşincisi kalbe gelir ve işlemek tarafını cezm eder, buna da *azm-ı musammem* derler.

İki önceki hâcis ve hâtır; ihtiyârî değildir. insan onlarla sorgulanmaz. Aynı şekilde üçüncüsü olan hadis-i nefsdır; kalbin meyli ve şehvetin heyecânı gibi ki bunlar ihtiyârî bir durum olmaması hasebiyle bunlarda da muaheze yoktur. Peygamber (a.s) buyurur ki “hadis-i nefis makûlesi olan şeyleri Allah teala ümmetimden afv eyledi”. Ama dördüncüsü olan Hemm; bu ihtiyârî de olur, ıztırari de olur. ihtiyârî olanında muâheze olmak görünür. İztıraride muaheze yoktur. Beşinci olan azm-ı musammemdir. Eğer azimetinde kalıp, fiil vücûda gelmezse bu surette fiili terk ettiği, Allah korkusundan olursa hasene yazılır. Zira azimetini seyyie idi idi;imtina hasene olur. Ama fiili terk ettiği Allah korkusundan olmayıp ,insanlardan utanma ,yahut riyâdan dolayı olursa ,bu surette ulema ihilaf etmiştir.İmam Gazali'nin muhtârı (tecihi) budur ki, seyyie yazılır ve muaheze olunur. Zira, kendi ihtiyârîyle kabil edip azm-ı musammem eyledi. Bu manaya (hakkın “ Kendi nefislerinizde (içinizde)hilesi açığa çıkarsanız da,gizleseniz de ,Allah bununla sizi hesaba çekecektir)”Kavl-i şerifi delâlet eder. Peygamberimiz (a.s) “Bu insanlar niyetleri üzerse haşrolur” buyururlar.bir adam gece vaktinde azimet edip, sabaha olunca zinaya veyahut müsliman birini öldürmeye niyet eylese ve o gece bu azimet ile (kesin karar ile) vefat etse, bu niyeti ile haşr olur. Onun için hadis-i şerifte: “İslam ehlin-den iki kimse kılıç çekip birbirleri ile vuruşsalar öldürsen de ölende cehennemdedir” buyruldu. Sual olunduki “Ya Resulallah! Kâtilin hali mâlûm. Maktûlün suçu nedir? Buyurdular ki, “o da (öldürülen) arkadaşım öldürmeyi

istemmişti. İmam-ı Fahr-î Razi²⁰ dahi bu görüşü tercih etmiştir. İmâm Kâdihan²¹ ve Bezzâzi²² ve sahib-ı hülâsâ dediler ki; bir adam bir masiyeti kasd eylese ve azimet etmese (niyetlense fakat karar vermese) günahkâr olmaz. Azimet ederse günahkâr olur. Bezzâzi daha ziyâde açıklayıp der ki; "azimet üzere günahkâr olur ise de organla işlediği kadar günahkar olmaz. Meselâ zinaya azimet eylese bilfiil zinaya terettüp eden vebal yazılmaz; belki azimetin vebâli yazılır. İmam Kirmâni dahi bu yolu ihtiyâr edip demiştir ki; bir adam yirmi günden sonra bir namazı terk etmeye azimet etse, o saatte (anda) azimetini üzere günahkâr olur. Namazı terk üzere olmaz (o an henüz o namazı kılmama durumu söz konusu değildir). Bazı alimler, ihtiyarı üzere azimet mertebesinde muaheze yoktur, buna delil Cenab-ı Mevlâ'nın " Lehâ mâ kesebet ve aleyhâ maktesebet" ²³kavl-i şerifidir. Lâm kelimesi, hayırda kullanılır. Bu sebepten tasarrufa muhtaç olmayan lafz-ı kesbi zikr eyledi. Ama "alâ (....) kelimesi, mazarrat için olmakla, ziyâde tasarruf ve muâleceye muhtaç olan iktisap kelimesini zikretti. İmân Buhâri Ebu Hureyre'den rivâyet eder ki, Peygamber (a.s.) buyurmuşlar ki "Allahu Tealâ benim ümmetimin kalbindeki şeyleri afv etmiştir. Mâdem ki ümmetimden kimse o kalbe gelen nesneyi tekellûm etmez yahut onunla amel etmez. Lâkin bazı şey vardır ki, mücerred azîmet ile temâm olur, muktezasıyla ameale hâcet yoktur. Küfür ve itikâd-ı bid'at ve kibir ve ucb gibi. Bu gibi şeylerde bilittifak muâheze vardır. Bu sûrette mücerret azimet mertebesinde muaheze yoktur. Hang

²⁰ Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1208) Eş'ârîlerin en büyük alimlerinden biridir. Mütakellim ve müfessirdir.

²¹ Fahrüddin-i Kâdihân (ö.593/1195) Hanefîlerin meşhur fıkıh alimlerinden.

²² Muhammed b. Muhammed b. Şihâb İbnu'l-Bezzâz (ö.827h.), *Menâkıbu'l-İmamı Azâm*, adlı eserin müellifidir.

²³ Bakara suresi, 286.

mezhegbin yolunun daha doğru olduğuna ıstıbab yoktur. Eğer muaheze vardır Denilse hadisin sonu olan “ konuşmadıkça ve yapmadıkça” ibaresinin boşuna olması lâzım gelir. “Kalbe gelen affolunur”, kavlı-i şerifinin murâd azimet mertebesinin gayri, hemm ve hadis-i nefis ve meyelân-ı kalbtir delilse, bunlar ihtiyârî işlerden olmadıklarından diğer ümmetlerden de bağışlanmıştır. Zira ihtiyârî olmayan işler kalbe gelmesi için hiçbir ümmet muâheze olunmaz. Eger hemm ve hadis-i nefis ve meyelân kalbe hamlolunsa 38 Peygamber (a.s)’ın s.38 “ümmetimden affedilmiştir” diye ümmetini tahsise bir yön kalmaz. Böyle olunca bu ümmet-i merhûme habibullaha tekrimen (ikram olarak) ve safiyullaha teşriften (şereflendirilerek) diğer bütün ümmetlerden hayırlı olduğu cihetle kalblerine gelen şeyler, fiile çıkmadıkça affedilmiş ve bağışlanmış olmaları uzak bir durum değildir. Bu surette İmâm Gazzali (ra.aleyh) hz lerinin tatbik ettiğine bakılmaz ve zikrelediği delillere cevap veririz ki Allah Tealânın “ içinizdekileri açığa çıkarsanız da, gizleseniz de Allah bununla sizi muhasebe edecektir”, kavlı-i şerifinden murâd, şehâdeti gizlemektir. Yani “ey şahidler, şahadetlerinizi gizleseniz de, açığa çıkarsanız da sorumlu tutulacaksınız” demektir. Yahut kafirlere muhabbettir. Yani mümin olan kimse, kâfire sevgi beslese, gerek açığa vursun gerek vurmayıp gizlesin sorgulanır/sorumlu tutulur. Ya da bu âyet “Hiçbir nefis (kimse), gücü yetmediğinden/şeylerden dolayı mükellef değildir” (Bakara: 286) âyet-i kerimesiyle neshedilmiştir. Yahut muhâsebe âhirette azab için değildir. Belki muhâsebe eder demekten murâd Allah’ı dünyada insana isâbet eden musibetler ve hastalıklar ve elem veren şeylerle mukâbele eder demektir. Yahut muhâsebe, mücerred olarak ilan ve ihbardır. Yoksa azab değildir. Ama “ kâtil ve maktûl ateştedir” hadisi, maktûl mücerred

irâde ve azimetle kalmadı. Belki kılıç çekip meydana çıktığından günahkar olup, ateş ehlinden oldu. Ama insanlar niyetleri üzere haşrolunur” hadisinden murad güzel işlere niyyet ve azimetleri üzere haşrolunur, demek olur. Zirâ güzel bir işe niyet edip azimetmekte hasene yazılması kesindir. Lâkin inkâra mecal yoktur ki kulluğun/ibâdet etmenin kemâli insanın kalbini cümle rezilliklerden ve kötü sıfatlardan ve bozucu kararlardan temizleyip, övülen bir ahlâk ve güzel sıfatlarla ve uygun niyetlerle süsler. İşte bu durumlar peygamberlerin (a.s), asfiyânın yoludur. Kula lazım olan bütün nefeslerini Cenâb-ı Hakka yaklaşma sebeplerine sarf etmektir. Eğer Allah’ın rızasından uzaklaştıran sebeplere yaklaştırmaya sarfederse büyük bir hüsrân olur ki, giderilmesi de mümkün değildir. Ölüm sırasında ve sonrasında ve sonsuza kadar hasret ve pişmanlığı grektirir. Hiçbir şekilde de ilaca kabiliyeti/düzelme ihtimali yoktur. Kıyâmet gününde pişmân olmaya. Zirâ fâsık nedâmet çekerki, niçin dünyada istikâmet üzere olmadım. Salih kimseler de niçin dünyada taat ve ibâdetleri daha fazlalaştırıp, daha yüksek mertebeye ulaşamadım diyerek hasret çekecektir diye vârid olmuştur.

Matbaa-i Âmire (İstanbul) Cemâdilulâ 1283 h..